

نصاب الصبيان و شروح آن

محمد علی عیوضی

مقدمه

نصاب الصبيان منظومه مشهوری است که سالیانی دراز به عنوان کتاب درسی در علم لغت مورد تعلیم و تعلم قرار گرفته است. این اثر هم از حیث آموزشی و هم از حیث قدمت آن مورد توجه اهل نظر است. در این مقال به ذکر تاریخچه کتاب و شرح حال مؤلف و اهمیت آموزشی و شروح آن می پردازیم.

ابونصر فراهی (مؤلف نصاب)

محمود یا مسعود یا محمد^۱ بن ابی بکر بن حسین بن جعفر فراهی سجزی ادیب لغوی و فقیه حنفی از علمای سده هفتم هجری، لقب او بدرالدین و کنیه او ابونصر بوده است. فراهی متولد فراه فره است. امین احمد رازی در تذکره هفت/اقلیم از فراه چنین یاد می‌کند:

فراه ولایتی است مختصر و قریه دره که ارتفاعاتش نیکو به حصول می‌پیوندد از ضمایم آن جاست و در یک فرسنگی فراه کوهی است که او را مارندگی گویند و در این کوه طاقی است از سنگ که دایم از آن جا آب می‌چکد و مردم به زیارت می‌آیند دست برداشته دعا می‌کنند و طلب حاجت می‌نمایند. اگر چکیدن آب زیاد شود، به روا شدن مطلوب خود امیدوارند و الا محروم باز می‌گردند. و شاهان فراه قومی بزرگ بوده‌اند و ولایت داشته‌اند و ابونصر صاحب نصاب صبیان از آن شهر و مکان بوده.^۲

یاقوت حموی در معجم البلدان می‌نویسد:

فره: بفتح أوله و ثانیه ثم هاء خالصة: مدینه من نواحي سجستان کبیره و لها رستاق یشتمل علی أكثر من ستین قریه و لها نهر کبیر علیه قنطرة، و هی علی یمین القاصد من سجستان إلی خراسان.^۳

ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی در احسن التقاسیم می‌گوید:

وفره ذات جائین جانب للخوارج و جانب لأهل الجماعة.^۴

امروزه فراه مرکز ولایتی در کشور افغانستان است. فراه با مساحت ۴۷۷۸۸ کیلومتر مربع سرزمینی است که جنوب غربی افغانستان و هم مرز ایران واقع شده است. طول البلد ۱۱-۶۲ درجه شرقی و عرض البلد ۲۲-۳۲ درجه شمالی از آن می‌گذرد. به طوری که از شمال به هرات

۱. حاجی خلیفه در کشف الظنون در ذیل نصاب الصبیان او را مسعود و در ذیل الجامع الصغیر مسعود یا محمود معرفی می‌کند، هم چنین علامه قزوینی در تعلیقات بر صنف الاول من کتاب لباب الالباب ۳۵۳؛ اما اکثر شراح نصاب و تقی الدین اوحدی در عرفات العاشقین، ج ۱ ص ۲۱۳ (تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی) او را محمد نامیده‌اند.

۲. تذکره هفت/اقلیم به تصحیح و تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری (حسرت) ۱، ۳۲۳، و به تصحیح و تعلیق جواد فاضل ۱، ۳۰۰-۳۰۱.

۳. معجم البلدان ۴: ۲۵۹.

۴. احسن التقاسیم: ۳۰۶.

و از شمال شرق به غور و از جنوب به نیمروز و از جنوب شرق به هلمند و از غرب به ایران محدود می شود. اقلیم آن نیمه صحرائی و تابستانی گرم و زمستانی کم باران دارد.

اقلیت های قومی این ولایت را حدود ۹۰٪ پشتون ها ۷٪ تاجیک ها و ۳٪ بلوچ ها تشکیل می دهند. خود شهر فراه نیز به دو محله اصلی به نام های پشتو و یزدی تقسیم شده که ظاهراً حاکی از وجود دو قلعه در عصر صفوی است که یکی را شخصی ایرانی و یزدی و دیگری را شخصی از قبایل پشتو ساخته است.

هم اکنون مراکز علمی و تجاری و اماکن عمومی این شهر ازلیسه گرفته تا شرکت های ترانسپورتی و بندر تجارتی و مرکز فرهنگی به نام ابونصر فراهی معنون هستند و شخصیت وی در میان مردم آن خطه بسیار مورد احترام است و آرامگاهش مورد توجه و مزار همگان است.

از بزرگان شیعی مذهب فراه می توان به جعفر فراه^۱ از تلامذه شیخ حرّ عاملی، هم چنین یحیی بن جعفر بن عبدالصمد بن الحسین بن عبدالصمد العاملی الکرکی^۲ که از نوادگان عبد الصمد برادر شیخ بهایی که آن جناب صمدیه را به نام وی نامیده است اشاره کرد. او از تلامذه شیخ حرّ عاملی بوده و مدت زیادی در فراه زیست، طوری که صاحبان تراجم بعد از ذکر نامش عبارت ثم الفراهی را زیاد نموده اند.

ابونصر فراهی در حدود سال های ۵۸۰-۶۴۰ می زیسته که این دوران مقارن با سال های آخرین حکومت ملوک نصری و هم زمان با دوران پادشاهی ملک تاج الدین حرب و فرزندش یمین الدوله بهرام شاه و تاج الدین نصر می باشد. ملوک نصری سرانجام به خاطر اختلافات داخلی و حمله مغولان و ینالکتین خوارزمی منقرض گشتند. تا این که در سال ۶۳۳ با روی کار آمدن ملک شمس الدین علی، دوران فرمانروایی ملوک مهربانی بر سیستان آغاز گردید.

از زندگانی فراهی اطلاع چندانی در دست نیست. در منابع تاریخی به تاریخ تولد او اشاره ای نشده و درباره تاریخ فوتش نیز اختلافات بسیاری است. اما درباره درجات علمی وی قدر متیقن این است که او عالمی لغوی و فقیهی حنفی بوده و از علم حدیث نیز بهره داشته است و این را می توان از آثارش فهمید. مسلماً یک فقیه، به علوم مختلف ادبی و رجال و درایه و... نیازمند است که فراهی نیز حتماً از آن ها طرفی بسته است.

۱. مستدرکات اعیان الشیعه، ۶/۱۳۴.

۲. موسوعه طبقات الفقهاء، ۱۱/۴۵۸.

تقی‌الدین محمد اوحدی دقاقی بلیانی در *عرفات العاشقین و عرصات العارفین* گوید:
 دانای به چشم عقل بینای، جامع کمالات کماهی، خواجه ابونصر فراهی، نام او
 بدرالدین محمد و در عصر خود ازهد و اعلم بود. وفاتش در خمس و ست مائه (۶۰۵)
 مرقدش قریه رج من اعمال فره و الحق وی عالمی نامدار بل اعجوبه روزگار است.
 مستحضر جمیع علوم سیما کلام بود. نصاب صبیان از جمله تصانیف اوست که هنگام
 قضای حاجت به نظم آورده تا در آن یک ساعت نیز اوقاتش ضایع نماند. معاصر
 عین الدوله بهرام‌شاه بن ملک تاج‌الدین حرب است. چون بهرام لشکر به حرب
 ملاحظه کشیده ایشان را در قهستان شکست داده، خواجه ابونصر در تهنیت وی
 اشعار گفته و از عجایب حال وی آن که اعمی بوده و این همه فضیلت کسب کرده
 چنان که اعمال عجیبه و احداس غریبه از وی نقل می‌کنند از جمله دریافتن درخت
 بریده در بادیه حین مراجعت از مکه.^۱

اکثر صاحبان تراجم وی را شخصی قوی‌الذهن دانسته‌اند و مثلاً غیاث‌الدین بن
 همادالدین حسینی مشتهر به خواند میر در *حیب السیر* می‌نویسد:

گویند ابونصر فراهی کور مادرزاد بود و آن مقدار کیاست و فراست داشت که زیاده بر
 آن تصور نتوان نمود.^۲

گوییم: درباره این که کور مادرزاد بوده، منبع قابل اعتمادی نیست؛ مثلاً همین خواند میر با
 "قیل تمریضیه" بیان مطلب نموده است.

او معاصر شرف‌الدین احمد یا محمد بن محمد فراهی است و شعری که در مدح بهرام‌شاه پس
 از پیروزی بر ملاحظه قهستان سروده شده است را اکثر صاحبان تراجم به ابونصر و علامه محمد
 بن عبد الوهّاب قزوینی در تعلیقات بر *لباب الالباب* و هم چنین *منهاج سراج در طبقات*
 ناصری^۳ به شرف‌الدین نسبت داده است.

در سال وفات فراهی اختلاف است. صاحب *عرفات العاشقین* سال ۶۰۵ نوشته که بسیار بعید
 می‌نماید. هم چنین محمد ابراهیم خلیل در *دایرة المعارف آریانا* با استناد به شعر ذیل که در یک
 نسخه خطی از *سلسله الذهب* یافته، تاریخ فوتش را ۶۳۴ تعیین می‌نماید. آن شعر این است:

۱. *عرفات العاشقین*، ۱/۳۱۳.

۲. *حیب السیر*، ۲/۶۲۸.

۳. *طبقات ناصری*، ۲/۲۸۲.

فرید دهر ابونصر فراهی که مشهور است از مه تا به ماهی
به سال خلد از عالم سفر کرد به باغ خلد جایش ده الهی
حاجی خلیفه در کشف الظنون عن اسامی الكتب والفنون سال وفات او را ۶۴۰ می داند.
اکنون قبر فراهی در فراه موجود و مورد توجه است. ابن حسام در ریاض القتیان می نویسد:
مرقد ابی نصر علیه السلام در فراه است در قریه رج.

آثار فراهی

در منابع مختلف به سه اثر از فراهی اشاره شده است:

۱. نصاب الصبيان: که جداگانه در مورد آن صحبت می نماییم.
۲. منظومه لمعة البدر: حاجی خلیفه در کشف الظنون در ذیل عنوان الجامع الصغیر فی الفروع للامام المجتهد محمد بن الحسن الشیبانی متوفی ۱۸۷ مطلبی نقل می کند تا آن جا که گوید:
ونظم الشیخ بدرالدین ابی نصر محمود (مسعود) بن ابی بکر الفراهی وسمّاه لمعة البدر
اتمّه فی ۱۷ جمادی الآخر سنه ۶۱۷ سبع و عشرو ستّ مائة اوله الحمد لله المزی
الشمس والقمر الخ وشرح هذا النظم لعلاء الدین محمد بن عبد الرحمن الخجندی
اوله الحمد لله الذی تفرد بالبقاء والعدم الخ ستماه ضوء اللعنه.^۱
کارل بروکلیمان در تاریخ الادب العربی از وجود نسخه خطی این کتاب در مکتبه
الخدیویه قاهره خبر می دهد.^۲

۳. منظومه ذات العقدين: حاجی خلیفه در کشف الظنون بدون ذکر نام مؤلف از این
منظومه یاد می کند. لکن اسماعیل پاشا در هدیه العارفین آن را از مؤلفات ابونصر فراهی
می شمارد.^۱ فون ویلیهم تئودور آورد در فهرست المخطوطات العربیة بالمکتبة الملكية فی برلین
ذیل شماره ۴۵۰۶ از این کتاب چنین یاد می کند:

کتاب شرح ذات العقدين فی فقه الامام الاعظم لابی نصر فراهی.

هم چنین ابتدای آن را چنین گزارش می کند:

بسم رب یربنا ربنا وله حمد کل من ربی
لست اعدوه کلاً احمد و تحیاته علی احمد

۱. کشف الظنون، ۱/۴۴۳-۴۴۶. نیز رک: هدیه العارفین، ۲/۴۲۹ و الذریعه، ۱۸/۳۵۰.

۲. تاریخ الادب العربی، ۳/۲۵۴.

نسختی فی العیون قسمانی کاشد الجماد جسمان
تورث الحاسدین حقدین المسماہ ذات عقدین^۱

نصاب الصبیان

در میان مسلمین مدت مدیدی برای تحصیل هر علمی، از علوم تجربی گرفته تا علم قرآن، ابتدا باید به تحصیل زبان عربی می پرداختند. زیرا که کتب تمامی علوم و فنون غالباً به زبان عربی بود. فلذا طالبان علوم به دنبال راه‌های گوناگونی بودند که این امر را تسریع و سهولت بخشد. یکی از مبتکرین که در این راه گامی بلند برداشت و سالیانی دراز پیروان بسیار یافت، ابونصر فراهی است. فراهی قصد داشت بعضی لغات مورد استفاده و محل احتیاج طالبان علم را در سنّ صغره آن‌ها بیاموزد تا از ساعات عمر خویش استفاده برده و دوران کودکی را به هدر ندهند. زیرا او حدیث شریف علوی علیه السلام که می فرماید: «العلم فی الصغر کالتنقیح فی الحجر»^۲ را به خوبی درک نموده بود. راهی که او برای تحقق این هدف یافت، آموزش لغت در لسان شعر بود؛ زیرا از آن جا که نفوس کودکان قریب العهد به مبدأ است و دارای لطافت و پاک‌ی است، به شعر علاقه دارند و در دوران کودکی ترانه‌های مختلف را می آموزند و بسیار زمزمه می کنند. فراهی نیز از دو جهت یکی خوش آمد اطفال اشعار را و دیگری ماندگاری اشعار در اذهان، به تدوین رساله نصاب الصبیان پرداخت.

اما درباره این منظومه باید به چند مطلب اشاره نمود:

اول: در تعداد ابیات نصاب است و آن بنا بر قرائنی دو بیست بیت است. اما آن قرائن عبارت‌اند از: تصریح خود فراهی در مقدمه مشور نصاب، همان طور که در نسخ خطی کهن نصاب دیده می شود؛ اما این که در بعضی نسخ متأخر، مقدمه به صورت دو بیست و بیست

۱. هدیه العارفین، ۲/ ۴۲۹. فهرست المخطوطات العربیة بالمکتبة الملکیتة فی برلین ۴/ ۸۷.
۲. کنز الفوائد ۱/ ۳۱۹ فصل من کلام أمير المؤمنين علیه السلام فی ذکر العلم... ص: ۳۱۸ الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف ۲/ ۵۱۵ فی وصف علی بن ابي طالب علیه السلام و عجیب آیات الله فیہ... ص: ۵۰۷ الدر المنظوم فی مناقب الأئمة اللہامیم ۲۶۱ فصل فی منفعة وجود الإمام... ص: ۲۴۷ شرح الکافی - الأصول والروضه (للمولی صالح المازندرانی) ۶/ ۳۹۷ الحدیث الثانی... ص: ۳۹۷ مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول ۴/ ۳۰۶ الحدیث ۱... ص: ۳۰۵ بنادر البحار (ترجمه و شرح خلاصه کتاب العقل والعلم والجهل جلد ۱ و ۲ بحار الأنوار) النص ۱۴۴ باب آداب طلب العلم واحکامه... ص: ۱۴۱ مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله ۱/ ۴۱۴ الامر الاول کتبه صلی الله علیه و آله یاملأه صلی الله علیه و آله وخط علی علیه السلام... ص: ۴۰۳.

آمده است، توجه شما را به کلامی از حاج محمد نخبجوانی در مقاله‌ای که معنون به عنوان *نصاب الصبیان* است جلب می‌نمایم:

به نظر می‌آید که در وهلهٔ اول یکی از نسخ کلمه بیت را بیست خوانده و نوشته و سایرین هم به غلط تأسی کرده‌اند و الا هیچ دلیل و اشاره و اثری [بر] دویست و بیست بودن نداریم.

البته این کلام قدری سست می‌نماید و لکن تمسک به نسخ اقدم، دارای اتقان است. دوّم: تغزل‌های اول هر قطعه، جزء دویست بیت اصلی *نصاب* نمی‌باشند بلکه آن‌ها نیز الحاقی هستند. تغزل‌های *نصاب* خود بردودسته‌اند: یکی تغزل‌هایی که محمد بن جمال اصفهانی سروده و نخبجوانی از آن‌ها خبر داده است^۱ و به گفتهٔ علینقی منزوی^۲ فقط بر سر بندهای ۱ و ۲ و ۳ و ۶ و ۱۵ و ۲۵ و ۲۷ و ۳۱ درآمده است و هم قافیه با خود قطعات هم نمی‌باشد. و دوّمی تغزل‌هایی که یک شاعر ناشناس سروده و اکنون در نسخ چاپی رواج یافته دارد و هم قافیهٔ قطعات نیز می‌باشد.

سوّم: در تعداد قطعات و مجور مستعمله در *نصاب* است. صاحب *نصاب المتعلّم* در دیباچه آن کتاب گوید:

و آن مجور که شیخ ناظم اختیار کرده، نه بحر است و قطعات *نصاب* چنان که شارحان عدد کرده‌اند چهل است یا چهل و یک. اما بحر تسعه: اول: متقارب، و اصله فعولن، ثمان مرّات است و دروی هفت قطعه است: اله است والله الخ... تراب و رغام الخ...، ثمر میوه الخ...، زخیب سندی الخ...، تیبع و جذع الخ...، مخاض و لبون الخ...، و جیز و ملخص الخ... ثانی: مجتث است و اصله فی الفارسیة مفاعلن فعلاثن اربع مرّات است و دروی نیز هفت قطعه است: ضیاء نور الخ...، فریس چنبر الخ...، سعال سرفه الخ...، رجاء امید الخ... مبارزو بطل الخ...، زروری جثّه... الخ. ثالث: رمل مثنّ و اصله فاعلات ثمان مرّات است و دروی پنج قطعه است: جید گردن الخ...، فرخ و فرّ و جست الخ...، قرم و غطریف الخ...، برج‌ها دیدم الخ...

۱. رک: مجلهٔ یغما، سال ۱۳۳۶، ۲۱۸-۲۲۰.

۲. فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، ۱۰۶.

۳. در متن هفت قطعه گفته است، لکن شش قطعه را نام برده است.

شمع موم الخ.... رابع: خفیف صغیر و اصله فعلاثن مفاعلن فعلاثن مرتین است و در وی شش قطعه است: من و عن الخ...، خشن و لاذع است الخ...، حمل و عقرب است الخ...، خوربه جوزا الخ...، سکر مستی الخ...، فرسخ و رجله الخ... خامس: نوع هزج اُخرَب است که آن را رباعی گویند و وزنه مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مرتین است و در وی پنج قطعه است: بسم و عتب و رتب الخ...، نه جفت نبی...، فرزند نبی الخ...، نور و حج الخ...، موش و بقر... سادس: مضارع اُخرَب، و وزنه مفعول فاعلاثن مفاعیلن فاعلاثن مرتین و در وی نیز پنج قطعه است: مولی دوازده است الخ...، میزاب ناودان الخ...، ازمیل و شفره الخ...، عقرب چو گزدم است الخ...، خارج بیرون الخ... سابع: هزج مثنی: و اصله مفاعیلن ثمان مَرَّات، و در وی سه قطعه است: ز فروردین الخ...، کتف: شانه الخ...، وقوف و حدس الخ... ثامن هزج مسدّس الخ و اصله مستفعلن است، ستّ مَرَّات و در وی یک قطعه است: طور و جبل الخ... و عدد لغات مذکوره در نصاب علی ما عدّده بعض الفضلاء الف و ثلاثه و خمس و ستون لغة^۱.

لکن استاد دکتر علینقی منزوی ابن الشیخ آقابزرگ تهرانی در فرهنگ نامه های عربی به فارسی به نقد کلام وی پرداخته است و می گوید:

هفت بند تقارب (۲۷ بیت) و شش بند محثث (۵۵ بیت) و چهار بند رمل (۲۹ بیت) و هفت بند خفیف (۳۰ بیت) و چهار بند اُخرَب (۲۱ بیت) و دو بند هزج مثنی (۵ بیت) و یک بند هزج مسدّس (۲ بیت) و یک بند رجز (۹ بیت) و پنج بند مضارع (۲۲ بیت) دارد.^۲

چهارم: نصاب فراهی همان گونه که شایسته است سالهاست که در حوزه های علمیه تدریس می شود و اولین کتابی است که طلاب علم می آموزند. اهمیت این کتاب از نظر آموزشی، البته اگر درست مورد تعلیم و تعلم قرار گیرد، آشکار است. زیرا هم به جهت موزون بودن مورد علاقه نوآموزان است و هم همانند نقش منقوش بر سنگ در خاطر آن ها می ماند.

۱. برگرفته از نسخه خطی کتابخانه مدرسه آیت الله العظمی بروجردی کرمانشاه. البته قابل به ذکر است که در ابتدای این کلام نه قطعه گفته است، لکن هشت قطعه ذکر کرده است.

۲. فرهنگ نامه های عربی به فارسی: ۸۸. استاد منزوی این لیست را با توجه به نسخه اقدم نصاب که به شماره ۴۷۴ در کتابخانه ملی ملک موجود بوده و مقایسه آن با نسخ مختلف ارائه نموده است.

به تفصیلی که در ابتدای این بحث بیان کردیم و همان که مبین است در مرحله ابتدایی تعلیم علم لغت، دو جنبه باید مورد توجه قرار گیرد: یکی حفظ لغات اصلی که محل ابتلاء بیشتری است و دیگری شیوه استفاده از منابع لغوی و این کتاب هر دو جنبه را فراهم می‌کند؛ البته اگر به شیوه صحیحی مورد تعلیم و تعلم قرار گیرد.

در این جا اجمالاً شیوه تحصیل این کتاب را بیان می‌نماییم. در تحصیل این کتاب باید دو جنبه را رعایت نمود:

اول: این که استادی که می‌خواهد این کتاب را تدریس نماید، باید خود مقداری صرف و نحو و لغت را خوانده باشد. مثلاً این که از نصاب تاصمدیه رادریست خوانده باشد و به دقایق این کتب آگاه باشد. ثانیاً چندین شرح نصاب را مثلاً مانند ریاض الفتیان، قطرات العلوم و سایر شروحو که نام می‌بریم، قبل از ساعت تدریس از نظر بگذراند و تمام لغاتی را که می‌خواهد پیرامون آن‌ها بحث نماید در فرهنگ‌های معظم عربی مانند لسان العرب و الطراز الاول و الصحاح و امثال این‌ها بررسی نماید و هم‌چنین از بررسی لغات فارسی در فرهنگ‌های معظم آن مانند دهخدا و معین و جهانگیری و برهان قاطع و صحاح الفریس و امثال آن‌ها غفلت ننماید و در علم عروض و ادبیات فارسی به قدری که در نصاب لازم است آگاهی داشته باشد و اگر توانایی این کار را ندارد، به عمر و وقت تلامذه که با ارزش‌ترین دارایی آن‌هاست خیانت نکند.

دوم: این که تلمیذ نیز به قدر وسع خویش از شروح بهره‌بردارد و به کتب لغت خصوصاً عربی به فارسی و فارسی به فارسی مراجعه نماید. هم‌چنین تمامی اشعار کتاب را حفظ نماید و در بخش‌هایی که مربوط به علمی مانند تاریخ و نجوم و سایر علوم مطرح در این کتاب می‌باشد به کتب مربوطه رجوع نماید و در این امور از راهنمایی‌های استادش بهره‌بردارد. این شیوه تحقیق لغوی را به طلبه می‌آموزند و او می‌تواند در کتب بعدی که تحصیل می‌نماید، از تحقیق لغوی بهره‌بردارد. هم‌چنین به واسطه رجوع به کتب مختلف، به تحقیق در ضمن تعلیم آشنا گردد.

از بیان بالا مشخص می‌شود که تحصیل این کتاب چه تأثیر عمیقی در علم‌آموزی دارد و لکن بسی جای تأسف است که در حوزه علمیه قم که اکنون بزرگ‌ترین مرکز علمی جهان تشیع است، خیل کثیری از طلاب حتی نام این کتاب را نشنیده و آن را ندیده‌اند و با کمال تأسف باید گفت در این حوزه هیچ درسی برای تعلیم لغت وجود ندارد. توجه به این مسئله هنگامی آشکار می‌شود که مکانت علم لغت را در میان علوم اسلامی که حوزه‌های علمیه مهد آن هستند، بیان نمود که منافی با موضوع بحث است و آن را به جای دیگر موکول می‌نماییم.

در این جا عبارتی را از آیت الله حسن حسن زاده آملی مد ظله العالی در اهمیت نصاب نقل می کنیم:

کتاب شریف نصاب الصبیان تألیف ابونصر فراهی سجستانی که در آن لغات عربی را به فارسی چون شیر و شکر به هم آمیخته و برای آموزش نوآموزان، بهترین نیرنگ ریخته است. روش دلپذیرش مورد پسند خورد و کلان و سرمشق عده زیادی از نصاب گویان شد. به هر زبانی به تقلید او نصاب گفته اند، ولی پیش از صاحبانش در بستر خاموشی خفته؛ اما نصاب سالخورده اش هفتصد و اندی سال تا امروز جهان به سر برده، هنوز جوان و هر روز بانشاط تراست. آری:

از مقلد تا محقق فرق هاست کاین چوداود است و آن دیگر صداست
نصاب شیخ از تعریف بی نیاز است (به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی
زیبارا).^۱

علامه ذوالفنون معلم عصر الحاج میرزا ابوالحسن شعرانی رحمته الله به اصرار و ترغیب از تلمیند بارعش آیت الله حسن زاده آملی خواستار تصحیح و نشر این کتاب در عصر کنونی می شوند و در مقدمه *نفائس الفنون* چنین می فرمایند:

عباراتی که اسلاف ما برای ادای مقاصد خود به کار بردند، در بلاغت بدان حد است که چون به گوش رسد تا اعماق قلب فرو می رود و بدان چاشنی که لذت آن سالیان دراز فراموش نمی گردد. این شیرینی خاص اشعار مدح و غزل نیست بلکه اشعار علمی و عبارات مشهور نیز در این وصف شریک اند. رباعیات یوسفی هروی در طب و اشعار خواجه نصیر الدین طوسی در نجوم و نصاب الصبیان ابونصر فراهی در لغت و گلشن راز شبستری چنان شیرین است که انسان برای دفع ملال بدان ها زمزمه می کند تا خاطر بسته را انبساطی فراهم شود و لذت تکرار آن، کدورت دل را بزداید، با آن که شأن کتب علمی امروزی این نیست. ما با عدم رغبت، خویش را حاضر به خواندن چند سطر کتب علمی می کنیم و به تکرار نظر، چند باریک عبارت را می خوانیم و اگر مقصود آن را فهمیدیم و کوفته خاطر از مضایق آن خلاص شدیم،

۱. نصاب الصبیان به تقدیم، تصحیح و تحشیه علامه حسن زاده آملی. البته این مطالب مربوط به سال ۱۳۷۴ قمری است.

شکرگویان آن را کناری می‌نهیم تا اگر ضرورتی الزام کند باز بدان بازگردیم و از خدا می‌خواهیم هرگز آن چنان ضرورتی پیش نیاید.^۱

هم‌چنین دانشمند توانا، مؤرخ شهیر، ادیب فاضل، استاد عباس اقبال آشتیانی، در اهمیت این کتاب فرماید:

این کتاب بسیار سودمند که به علت استادی مؤلف در دوزبان فارسی و عربی و قدمت عهد او در حد خود، یکی از منابع معتبر لغت فارسی و از فرهنگ‌های خوب زبان ماست بدبختانه به علت گشتن در دست مبتدیان و صبیان مکتب‌خانه‌های قدیم، کم‌کم پیش چشم مردم از قدر و قیمت افتاده و غالب ادبای معاصر به تصور این‌که کتاب نصاب از کتب بچگانه و ابتدایی است، از اعتنای شافی به شأن آن غفلت می‌ورزند. در صورتی که آن، علاوه بر اشمال بریک عدّه از اصطلاحات و معلومات مفید ادبی که محل ابتلای هر طالب ادبی است (از قبیل اسامی ماه‌های فارسی و عربی و رومی، نام‌های بُتان در جاهلیت، نام‌های اسبان در مسابقه به اصطلاح قدما، اسامی قلاعی که پیغمبر اسلام ﷺ فتح کرده، اسامی دردهایی که بر بدن طاری شود، سنّ انسان و شتر و اسب و گوسفند به عربی، اسامی قبایل سبا، وزن فلزات، و اقسام لغت از اصلی و مولّد و معرّب و معجم و اضداد و مترادف و مشترک و حقیقی و مجاز و غیره‌ها) شامل ترجمه صحیح بسیاری از لغات معموله عربی است به کلمات فصیحه فارسی. و مؤلف زبردست این کتاب، این‌گونه مسائل را در رشته مجور عروضی کشیده تا ضبط آن‌ها در خاطر سهل باشد و در حقیقت ابونصر فراهی در طی ۲۲۰ بیت شعر که به یاد سپردن آن‌ها بسیار کار آسانی است، مقدار کثیری معلومات و الفاظ عربی و فارسی را در دسترس همه گذاشته و این توشه گران‌قیمت سبک‌وزن را به خوش‌ترین وضعی که جامه و قالب نظم باشد، به هم‌زبانان تقدیم داشته است. بعبارة آخری همان‌طور که دانشمندان امروزی دستورهای ریاضی و طبّی و شیمیایی را که ضبط و حفظ آن‌ها در نهایت صعوبت است، در طی کتابچه‌هایی به نام یادنامه (aide-memoire) مقید می‌کنند تا در مورد ضرورت به آن‌ها رجوع شود، ابونصر فراهی نیز عدّه‌ای از الفاظ و اصطلاحات عربی

۱. شمس‌الدین محمد بن محمود آملی، نفائس الفنون فی عرائس العیون، آملی، تهران، چاپ: ؟، ۱۳۸۱ ش. ۱: ۳.

و فارسی را در کتاب نصاب که تذکره‌مانندی است بی‌نهایت سهل‌التناول، در ضبط و قید آورده تا هر کس که آن ابیات را به خاطر بسپارد، به محض آن که به یکی از کلمات و اصطلاحات مضبوطة در نصاب احتیاجی پیدا کرد، بدون زحمت زیاد و مراجعه به فرهنگ‌ها و قاموس‌ها، با تکرار و تذکریتی که بر آن مشتمل است، مقصود خود را بیابد و به خاطر بیاورد.^۱

دکتر محمد جواد مشکور در مقدمه خود بر متن مصحح نصاب چنین می‌گوید:

این کتاب دائرة المعارف کوچکی است که از قرن هفتم هجری هم چنان در دسترس اطفال دبستان بوده است و برای آموختن زبان عربی به خردسالان هنوز در بعضی مکاتب و مدارس مورد استفاده می‌باشد. این منظومه با هر لغت عربی یا چند مترادف عربی یک لغت فارسی یا مترادف آن را همراه دارد. علاوه بر این مصنف اسامی ماه‌های عربی و ایرانی و رومی و ترکی، و اطلاعاتی درباره اموری از قبیل زنان پیغمبر و فرزندان آن حضرت و ائمه اثنی عشر و امثال این‌ها را در آن کتاب بنظم کشیده و در آخر آن آورده است.^۲ امروز این منظومه علاوه بر اشتمال لغت عربی، از نظر گرد آمدن مجموعه‌ای از لغات قدیم و اصیل فارسی برای ما پارسی‌زبانان نهایت اهمیت را دارد؛ چه بسا لغت‌های پارسی در این کتاب یافت می‌شود که در فرهنگ‌های قدیم از آن‌ها ذکری نرفته است.^۳

مقلدین نصاب

شیوه بدیع و مؤثر فراهی مورد تقلید بسیاری از لغویون و علمای اهل ادب برای تعلیم مراحل اولیه زبان قرار گرفت، طوری که از همان سده هفتم تا زمان ما بسیاری از اهل علم به سرودن منظومه‌های لغوی پرداخته‌اند. این منظومه‌ها را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:^۴

۱. عربی به فارسی	۲. زبان‌های دیگر به فارسی
۳. فارسی به زبان‌های دیگر	۴. فارسی و لهجه‌های آن به فارسی

۱. مجله آموزش و پرورش س ۱۳۱۸ ش خرداد ص ۱۰-۱۱.

۲. دکتر صفا: تاریخ ادبیات در ایران ج ۳ ص ۲۷۴.

۳. نصاب الصبیان، مقدمه ف ۷.

۴. این مطالب برگرفته از کتاب فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی استاد علی نقی منزوی می‌باشد.

در این جا به ذکر نمونه‌هایی از این کارها می‌پردازیم:

الف) عربی به فارسی:

۱. زهرة الادب اثر شکرالله بن شهاب‌الدین احمد القاضی بمشک‌زاک بن زکریا القاضی باصبهان مؤرخ ۶۴۰ ق.

۲. نصیب الفتیان ونسیب التبیان اثر حسام‌الدین حسن بن عبدالمؤمن خویی مظفری زنده در ۷۰۹ ق.^۱

۳. تجنیس الالفاظ منسوب به امیر خسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی.^۲

۴. سلك الجواهر اثر عبدالحمید بن عبدالرحمن حمید انکوری مؤرخ ۷۵۷ ق. در کشف الظنون می‌گوید:

سلك الجواهر

فارسی فی اللغة منظوم

لعبدالحمید بن عبدالرحمن الأنکوری

ألفه فی: جمادی الآخرة سنة ۷۵۷

أخذه من: (نصاب الصبیان) و (نصیب الفتیان)... و غیرهما

أوله: (الحمد لله الذی زین الإنسان بالرأس والرأس بالإنسان... الخ)

أبیاته: خمسون وخمسمائة

وقطعاته: خمس وثلاثون.^۳

۵. نصیب الاخوان اثر شاعری متخلص به مطهر.

۶. محمدیه اثر بهاء‌الدین بن عبدالرحمن مغلقره وی مؤرخ ۸۰۵ ق.

۷. مرقات الادب اثر ملا احمدی کرمانی متوفی ۸۱۵ ق.

۸. تحفه علانی اثر محمد ابن البواب.

در کشف الظنون می‌گوید:

۱. الذریعه ۲۴: ۱۸۱.

۲. همان ۱۶۳: ۲۴.

۳. همان ۲: ۹۹۷.

تحفة العائلي

منظومة في اللغة الفارسية

لمحمد بن البواب

أولها: (افتتاح مقال بحمد الله نعماء بيحد... الخ)

جعلها على أسلوب نصاب الصبيان ونصيب الفتيان.^١

٩. تحفة الفقير اثر ناشناس.^٢

١٠. كاتبيه اثر محمد بن ولي بن رضى الدين كاتبى انقورى مؤرخ ٨٥١ ق.^٣

١١. عقود الجواهر اثر احمد بن عبد الله بن داعى كرمياني متوفى ٨٢٠ ق.

١٢. نصاب حسنى اثر ناشناس مؤرخ ٩٦٦ ق.

١٣. مثلثات منظوم منسوب به يوسف بديعى سمرقندى.^٤

١٤. فتحه در لغت عربيّة اثر ابو الفتح حجازى.^٥

١٥. نصاب معروف اثر شاعرى متخلص به معروف.^٦

١٦. ابواب العلوم اثر درويش جامى.^٧

١٧. قنية الفتيان اثر صدرالدين بن بدرالدين رشتى.^٨

١٨. گوهر منظوم اثر شيخ محمد على منظوم.^٩

١٩. نصاب شيدا اثر ميرزا ابو الحسن شيداي يزدى متوفى ١٢٢٩ ق.^{١٠}

٢٠. مفتاح اللغة اثر محمد جعفر بن ميرزا محمد مباركى لنجانى اصفهانى مؤرخ ٢٧ ربيع الثانى

١٢٤٧ ق.^{١١}

٢١. لغات قرآن اثر ناشناس.

٢٢. تحفه وهبى اثر محمد وهبى سنبل زاده متوفى ١٢٢٤ ق.

٢٣. مرقات الصبيان اثر سيد محمد باقر مجتهد زاده گنجه مطبوع ١٣١٧ ق مشهد.^{١٢}

٢. همان ٢٣: ٩٤.

٤. همان ١٩: ٨٠.

٦. همان ١٩: ٣٢٣.

٨. همان ١٧: ١٧٣.

١٠. همان ٢٤: ١٦٥.

١٢. همان ٢٠: ٣١٣.

١. همان ١: ٣٧٠.

٣. همان ١٧: ٢٢٩.

٥. همان ١٦: ١١١.

٧. همان ٢٣: ٦١.

٩. همان ١٨: ٢٥١.

١١. همان ٢١: ٣٤٧.

۲۴. سببکة المعانی للمصادر والمبانی اثر ملاحسن اهري متخلص به طوطی زنده در ۱۳۵۱ق.^۱

ب) زبان های دیگر به فارسی:

۱. نجات السالکین (نصاب ترکی به فارسی) اثر بیطار
۲. نصاب ترکی به فارسی اثر جانی بن ملک شاه خراسانی مورخ ۹۶۵-۹۷۰ق.^۲
۳. نصاب انگلیسی به فارسی اثر معتمدالدولة فرهاد میرزا بن عباس میرزا ابن فتحعلی شاه قاجار مورخ ۲۶ شعبان ۱۲۶۹ق.^۳
۴. منظومه اعتصامیة (فرانسه به فارسی) اثر میرزا عبدالحسین خان مؤلف الدوله زند مقبل مورخ ۱۳۰۳ق.^۴
۵. نصاب فرانسه به فارسی اثر میرزا صادق ادیب الملک فراهانی متوفی ۱۳۳۶ق.^۵
۶. نصاب مظفری (فرانسه به فارسی) اثر بهجت قاجار^۶
۷. نصاب ترکی به فارسی اثر علی بادکوبی مورخ ۱۲۶۵ق.^۷
۸. نصاب ترکی به فارسی اثر عبدالله ترکستانی.^۸

ج) نصاب های فارسی به زبان های دیگر

۱. تحفه حسام اثر حسام الدین حسن بن عبدالمؤمن مظفری خویی زنده در ۷۰۹ق.
۲. شادیه اثر محمد بن یحیی قونوی مورخ ۸۸۹ق.
۳. نخبة اللغة اثر محمد وهبی سنبل زاده رومی.
۴. نظم الجواهر اثر سید حسن عینی نقش بندی مورخ ۱۲۳۶ق.
۵. تحفه کسکین اثر کسکین.
۶. مشوق الصبیان اثر حاج یحیی بن مصطفی مضطرزنوزی تبریزی.
۷. درر اللغات اثر شیخ نظر زنجانی علی از تلامذه شیخ مرتضی انصاری.^۹
۸. نصاب خالق باری اثر بامیر خسرو دهلی.

۱. همان ۱۲: ۱۳۷ و ۲۳: ۱۱۴.

۲. الذریعه ۲۴: ۱۶۲.

۳. الذریعه ۲۴: ۱۶۶.

۴. الذریعه ۲۴: ۱۶۴.

۵. همان ۸/ ۱۳۴.

۶. همان ۱۹۳: ۲۴.

۷. الذریعه ۲۴: ۱۶۶.

۸. الذریعه ۲۴: ۱۶۷.

۹. الذریعه ۲۴: ۱۶۳.

- (د) فارسی و لهجه‌های آن به فارسی
۱. نسیم‌الاحباب.
 ۲. محمسات ادبیه اثر سراج قاضی.
 ۳. جامع اللغات اثر نیازی حجازی.^۱
 ۴. نصاب بیرجندی به فارسی اثر ملاصبوحی علی اشرف بیرجندی.^۲
 ۵. نصاب لری به فارسی اثر سید جعفر شهیدی.
 ۶. خیابان گلشن اثر محمد علی هندی.
 ۷. پیوسته فرهنگ فارسی اثر میزا صادق ادیب‌الممالک فراهانی متوفی ۱۳۳۶ ق.
 ۸. نصاب طبری اثر شاعری متخلص به امیر که به تیمور قاجار در عهد فتحعلی شاه اهداء شده است.^۳
 ۹. نصاب واژه‌های نواثر علی رضوی زاده (واژه‌های ساخت فرهنگستان).
 ۱۰. مصاب اثر نظام افشار.
 ۱۱. نصاب واژگان صمنانی اثر محمد باقر نیری و فرهنگ شکوهی.

شروح نصاب الصبیان

یکی از شیوه‌هایی که از قدیم الایام در میان اهل علم و دانشمندان رواج داشته، نگاشتن شرح و حاشیه و تعلیقه بر کتاب‌ها بوده است. شیوه شرح، خصوصاً در باب منظومه‌های علمی مورد توجه بیشتری قرار می‌گرفته است.

نصاب الصبیان نیز از این منظر مورد توجه قرار گرفته و توسط بسیاری از ادباء شرح شده است که در ذیل به فهرست آن‌ها اشاره می‌رود:

۱. ریاض‌الفتیان فی شرح نصاب الصبیان اثر نظام‌الدین بن کمال‌الدین بن جمال‌الدین هروی.^۴

شیخ آقابزرگ تهرانی رحمه الله علیه در الدرعیة از این اثر این‌گونه یاد می‌کند:
لابن حسام الهروی اسمه ریاض‌الفتیان ذکرته فی ج ۱۱ ص ۳۳۳ رأیت نسخه

۲. الدرعیة ۱۶۳/۲۴.
۴. فرهنگنامه‌های عربی به فارسی، ۱۵۶ و الدرعیة ۱۱: ۳۳۳.

۱. همان ۶۹/۵ و ۱۰۰/۲۳.
۳. الدرعیة ۱۶۵./۲۴.

العتیقة أولاً فی سنة ۱۳۵۰ فی المشهد الرضوي عند المحدث القمي وهي بقلم محمود الأرسنکی فی سنة ۷۸۵ کتبا فی سمرقند فی مدرسة الميرزا محمد سلطان بهادر، ثم رأيت منه نسخاً أخرى أوله (سپاس بی قیاس مرقادری را که أساس حياة أناس). نیز همودرد درج ۱۱ ص ۳۳۳/الذریعة نیز این گونه می گوید:

لنظام الدين بن كمال الدين بن حسام الهروي من بيت ابن حسام مؤلف خاوران نامه المذكور في (۷: ۱۳۷) ألف الشرح في ۷۳۷ توجد نسخه عند الشيخ عباس القمي و المحيط و الخونساري و سپهسالار ۷۴۸۷ و عند ابراهيم دهگان فی سلطان آباد اراک. كما فصله ابني في مقالته فرهنگ های تازی به پارسی ص ۱۵۶-۱۶۰ و نقل عنه الميرزا كمالاً فی بياض الكمالي.

اقدام نسخ این کتاب همان نسخه شیخ عباس قمی است که اکنون تحت شماره ۱۲۶۱۸ در کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی نگهداری می شود.^۱

نسخه ابراهیم دهگان نیز تحت شماره ۷ به کتابخانه او در اراک موجود است.^۲ از دیگر نسخ قدیمی این کتاب می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

نسخه شماره ۵۵۰۱ کتابخانه ملک.

نسخه شماره ۱۷۸-۱/۱۷۸ کتابخانه حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی.

نسخه شماره ۴۲-د کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.

نسخه شماره ۸۵۸/۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

۲. شرح نصاب الصبیان اثر میر سید شریف جرجانی.^۳

مؤلف این شرح چهره ای آشناست، لکن این کتاب او چندان شناخته شده نیست. حاجی خلیفه در کشف الظنون پس از ذکر نصاب می گوید:

وعليه تعليقة للسيد الشريف الجرجاني.^۴

در کتابخانه دانشگاه تهران شرحی بر نصاب به شماره ۵۸۳۵ موجود می باشد که در پایان نسخه آن را به سید شریف نسبت داده اند و نسخه ای به شماره ۱۴۴۷۳/۷ نیز در کتابخانه

۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی ۳۲: ۳۷.

۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ابراهیم دهگان ۱: ۲۱.

۳. همان، ۱۱۸.

۴. ۲: ۱۹۵۴.

آستان قدس موجود است که دارای ویژگی های همین نسخه است.

۳. شرح نصاب الصبیان اثر عبدالصمد بن کمال بن امیرحاج.^۱

آقابزرگ چنین می گوید:

شرح نصاب الصبیان لعبدالصمد بن کمال بن امیرالحاج کتبه لولد أستاذہ ضیاء الدین محمد بن کمال الدین سلطان محمد الأسترآبادی، أوله: (حمد بی غایت و ثنای بی نهایت سخن آفرینی راست که...) یوجد عند السید آقآنجهی المرعشی السید شهاب الدین نزیل قم کما کتبه إلینا.^۲

اقدام نسخ این شرح در کتابخانه آستان قدس به شماره ۱۵۶۷۰ نگه داری می شود اما متأسفانه ابتدایش افتاده است.

از این مؤلف دو کتاب دیگر موجود می باشد:

الف): شرح بوستان به شماره ۷۹۷۷-۶۷/۵۴ کتابخانه مدرسه آیت الله العظمی گلپایگانی.^۳

ب) شرح عوامل المائنه به شماره ۱۰۳۳ کتابخانه مدرسه مروی تهران.^۴

۴. شرح نصاب الصبیان اثر محمد بن فصیح بن محمد المدعو بکریم دشت بیاضی.^۵

آقابزرگ چنین می گوید:

شرح نصاب الصبیان للقاضي محمدکريم بن فصیح الدین محمد الدشت بیاضی، طبع في سنة ۱۳۶۶، شرح على أصله وعلى ملحقاته التي ألحقها به والده فصیح الدین کما يظهر من أوله. والمظنون أن والده فصیح الدین هو الشارح لبيست باب الذي مرفي القسم الأول من هذا الجزء ص ۱۳۱ وقلنا إنه شرحه باسم الوزير أميرعلي شیر الذي توفي سنة ۹۰۸، والقاضي محمدکريم هذا هو الذي عبر عنه تلميذه الشيخ إبراهيم القطيفي الذي توفي بعد سنة ۹۴۵ في بعض إجازاته بالمولى كريم الدين الشيرازي كما ذكرناه في إحياء الدائر من أعلام القرن العاشر المخطوط.

از وی اثر دیگری به نام بدایع الصنایع وجود دارد که سه نسخه از آن می شناسیم:

۱. همان، ۲۰۵ و الذریعه ۱۴: ۱۰۶/

۲. الذریعه إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۴، ص: ۱۰۶.

۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیت الله گلپایگانی، ۲۵۱۰: ۵.

۴. فهرست کتابخانه مدرسه مروی ۱۶۲.

۵. همان، ۲۰۳ و الذریعه ۱۴: ۱۰۶.

- الف) شماره ۵۳ کتابخانه مجلس سنا.
ب) شماره ۴۴۴/۳ کتابخانه معصومیه.
ج) شماره ۱۷۶۷-ف کتابخانه دانشگاه تهران.
۵. شرح نصاب الصبیان اثر محمد بن جلال بن سلیمان قهستانی^۱.
مؤلف به تفصیل شناخته شده نیست و از این اثر وی نسخ زیر در ایران شناخته شده است:
الف) کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ش ۱۵۷۲۲/۱۰/قرن ۱۰/مختصر ۵۱۴.
ب) فاضل خوانساری ش ۱۱۹۱/۳۰۲/ق / فهرست ۲۰/۲.
ج) دانشگاه تهران / قرن ۱۳.
د) مجلس ۲/۱۴۴۳۲ / اواسط ربیع الثانی ۱۲۴۴ / فهرست ۳۸/۵۷۲.
ه) حبیب جواهری همدان ۲۰/ بی تا.
قابل ذکر است که نسخه فاضل خوانساری توسط مرکز احیاء میراث اسلامی
عکس برداری شده و در ذیل معرفی می گردد:
و) مرکز احیاء / ۱۱۹۱ / ۲، ۱۰۴.
۶. شرح نصاب الصبیان اثر یعقوب بن محمد چرخي^۲.
آثار دیگری که از وی می شناسیم به قرار ذیل است:
الف) (الإنسیه فی طریق النقش بندیه که چند نسخه از آن در کتابخانه های مختلف موجود
است. من جمله اقدم آن ها نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی رحمته الله می باشد به شماره ۱۱۵۷۳/۳ و
نسخه کتابخانه مجلس شورا به شماره ۱۰۲۳۱/۵ و نسخه کتابخانه آیت الله گلپایگانی به شماره
۳۳۱۲/۲-۳۳۱۲/۱۷-۹۷.
ب) تفسیر چرخي که چندین نسخه از آن موجود می باشد به شماره ۱۱۴۷/۲-ف کتابخانه
دانشگاه تهران و شماره ۱۴۸۹۷ کتابخانه آیت الله مرعشی.
ج) رساله العزاء فی شرح اسماء الحسنی که از جمله نسخ آن می توان به شماره ۴۴۱/۳۴-ف
دانشگاه تهران اشاره نمود.
۷. شرح نصاب الصبیان اثر محمد مقیم جعفری^۱.

۱. همان، ۲۰۴.

۲. همان، ۲۰۶.

آقا بزرگ چنین می گوید:

شرح نصاب الصبیان طلبه منه بعض أحبائه فشرحه وتوفي الطالب في الأثناء فأمته هو لأولاده وأحفاده وأرحامه. أحال فيه إلى شرحه لخطبة تهذيب المنطق المذكور في ص ۲۲۰ من القسم الأول من هذا الجزء، وينقل فيه عن السيد الشريف المرحوم المتوفى ۸۱۶، وحكى فيه عن أكثر الشراح: أن أبا نصر الناظم اسمه محمد ولقبه بدر الدين وذكر نفسه بكنيته لرغبته باشتهاره بها وإنه نظم له حفيدة، ولما بدأ في أوله بلفظ الجلالة قال في آخره: (الحمد لله على براعة الافتتاح وحسن الاختتام والصلاة والسلام على سيد الأنبياء محمد وآله العظام) وعند شرح قوله: (میزاب ناودان وندانم شجر درخت) آورد رباعيا من نفسه

پرسید زمن لطیفه گویی پنداشت که فارسی ندانم

گفتاکه به فارسی ندا چیست گفتم که به فارسی ندانم

رأيت النسخة في مكتبة المرحوم العلامة الشيخ محمد السماوي في النجف الأشرف.

نسخه دیگری که از این اثر شناخته شده است، نسخه شماره ۱۲۰۰۶ کتابخانه آیت الله

مرعشی است.

۸. شرح نصاب الصبیان اثر محمد حسین بن محمد رضا شریف طالقانی.^۲

آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبیان للشيخ محمد حسين الشريف ابن محمد رضا الطالقاني، مطبوع

في قطع وزيري كبير سنة ۱۳۰۲.

اقدام نسخ این اثر نسخه شماره ۴۷ کتابخانه مصلح الدین مهدوی در اصفهان می باشد که

دارای خطی بسیار زیباست.

از وی حاشیه ای بر زبدة الاصول شیخ بهایی علیه الرحمة نیز موجود می باشد و دو نسخه از

آن می شناسیم:

الف) نسخه شماره ۱/۴۳۷ کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی.

ب) نسخه شماره ۱/۶۳۵ حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام.

۱. همان، ۲۳۳ و الذریعه ۱۴: ۱۰۶.

۲. همان، ۲۵۳ و الذریعه ۱۴: ۱۰۵.

۹. شرح نصاب الصبيان اثر شرف الدين على بن حجة الله طباطبائي شولستاني که از مشايخ علامه مجلسی بوده است.^۱
آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبيان للسيد الأمير شرف الدين علي بن حجة الله الطباطبائي الشولستاني شيخ العلامة المجلسي، رآه صاحب رياض العلماء بخطه في أسترآباد و استظهر أنه أول تأليفاته لأن تاريخه سنة ٩٩٦، واحتمل أنه لغيره، وكتبه هو بخطه، توفي بالنجف الأشرف في نيف وستين وألف.
از این اثر نسخه ای در دست نداریم.

۱۰. شرح نصاب الصبيان اثر شيخ علي نجار هراتي.^۲
آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبيان للشيخ علي النجار، كذا نقل عنه في بعض حواشي شروح النصاب.

از این اثر سه نسخه در کتابخانه مرعشی به شماره ۷۷۶۱ و کتابخانه مدرسه مبارکه فیضیه به شماره ۱۵۸۲/۳ و کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۰۰۶/۶ موجود می باشد.
۱۱. شرح نصاب الصبيان اثر شيخ يوسف بن مانع قرشي.^۳
آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبيان للشيخ يوسف بن مانع القرشي، ينقل عنه الميرزا كمالا صهر العلامة المجلسي في مجموعته البياضية.
هم چنین صاحب غياث اللغات در بسیاری از موارد به این شرح استناد می نماید.
از این اثر نسخه ای سراغ نداریم.

۱۲. شرح نصاب الصبيان اثر مرشد بن علي سيفكي شيرازي.^۴
از این کتاب چند نسخه وجود دارد که اقدم آن ها نسخه شماره ۳۳۷۸ کتابخانه دانشگاه تهران است.

۱. همان، ۲۶۸ و الذريعة ۱۴: ۱۰۶.

۲. همان، ۲۹۸ و الذريعة ۱۴: ۱۰۶.

۳. الذريعة ۱۴: ۱۰۷.

۴. همان، ۲۷۰ و الذريعة ۱۴: ۱۰۷.

۱۳. شرح نصاب الصبیان اثر ملا ابراهیم بن درویش محمد کازرونی شیرازی.^۱
آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبیان للمولی ابراهیم بن درویش محمد الكازرونی نزیل شیراز المولود حدود سنة ۱۲۷۴ و المتوفی بها فی رابع ربیع الثانی من سنة ۱۳۳۴ وقد تزوج فیها بأخت العلامة الشیخ یوسف الحدائقی، وقد حدثنی الشیخ ضیاء الدین بن یوسف الحدائقی بتواریخه وتصانیفه وقال إنه كان ماهراً فی العلوم ولا سیما الغربیة منها، وعد من تصانیفه شرح الباب الحادی عشر الذي فاتنا ذكره فی محله.

از این کتاب تنها یک نسخه در کتابخانه مرعشی به شماره ۱۰۶۳۵ سراغ داریم.
از او آثار ذیل را می شناسیم:

الف) سفرنامه حج که یک نسخه به شماره ۱۰۶۰۰ از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود می باشد.

ب) مختصر الدعوات: موجود به شماره ۱۰۷۰۷ در کتابخانه آیت الله مرعشی رحمته الله

ج) مصباح العارفین که دو نسخه از آن به شماره ۲۷۸۴/۱ و ۱۰۷۰۶ در کتابخانه مذکور موجود می باشد.

۱۴. شرح نصاب الصبیان اثر محمد ابراهیم بن زین العابدین.^۲

از این شرح نیز تنها یک نسخه در اداره فرهنگ و ارشاد کاشان موجود می باشد که ظاهراً نسخه پیش نویس مؤلف است.

اثر دیگری با عنوان طهریة الصواب از وی به شماره ۲۴۹۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

۱۵. شرح نصاب الصبیان اثر جمال الدین بن حسام خوافی.^۳

۱۶. شرح نصاب الصبیان اثر سلطان حسین بن سلطان محمد واعظ استرآبادی.^۴
که یک نسخه به شماره ۳۶۲۳ از آن در کتابخانه دانشگاه تهران وجود دارد.

۱. همان، ۲۷۳، والذریعه ۱۴: ۱۰۵.

۲. فهرست نسخه های خطی اداره فرهنگ و ارشاد کاشان، ۸۴.

۳. فهرست نسخه های خطی شیخ علی حیدر ۳/ ۲۸۷.

۴. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران ۱۲/ ۲۶۲۸.

۱۷. شرح نصاب الصبیان اثر میرزا محسن بن میرزا محمد علی ادیب العلماء تبریزی.^۱
۱۸. شرح نصاب الصبیان اثر میرزا هادی طیب.^۲
- که یک نسخه به شماره ۷۰۴۲ از آن در کتابخانه مدرسه سپهسالار موجود است.
۱۹. شرح نصاب الصبیان اثر محمد بن شمس علی اشکوری.^۳
- تنها یک نسخه از این اثر در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز وجود دارد. در انتهای این نسخه نوشته شده است:
- تم الرسالة المسمى بشرح النصاب فی ید اقل خلق الله عبدالرحیم بن رجبعلي اشکوري و شارحه ملا محمد بن ملا شمس علي الاشکوري.
- این شرح ظاهراً از روی شرح دشت بیاضی نوشته شده است، طوری که در بدو امر گمان می رود هر دو یکی باشند.
۲۰. شرح نصاب الصبیان اثر ولی دشت بیاضی.^۴
- که یک نسخه از آن به شماره ۷۵۹۷ در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است.
۲۱. شرح نصاب الصبیان اثر علی رضا بن معصوم علی کلارستانی آملی.^۵
- از آن سه نسخه، یکی به شماره ۲۷۲۶ در کتابخانه مسجد اعظم و دو دیگر به شماره ۳۲۱ و ۵۵۹/۲ در کتابخانه مدرسه امام صادق علیه السلام چالوس موجود است.
۲۲. شرح نصاب الصبیان اثر ملا میرقاری گیلانی.^۶
- از آن دو نسخه موجود است: یکی به شماره ۴۱۴۷ در دانشگاه تهران و دیگری به شماره ۴۳۰۹/۲-۲۲/۲۹ در کتابخانه آیت الله گلپایگانی.
۲۳. شرح نصاب الصبیان اثر محمد بن جمال اصفهانی.^۷

۱. همان، ۲۷۳.

۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار ۵/۲۴۱.

۳. نسخه پژوهی ۳/۱۵۹.

۴. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران ۱۶/۶۴۶.

۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه امام صادق چالوس ۱۱۰ و ۲۹۹.

۶. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران ۱۳:۳۱۱۶.

۷. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران ۹:۱۱۹۸.

از آن دو نسخه موجود است: یکی به شماره ۲/۲۴۵۹ در کتابخانه دانشگاه تهران و دیگری به شماره ۱/۷۴۶ در کتابخانه ملی.

۲۴. شرح نصاب الصبیان اثر محمد جعفر بن محمد کاظم قائنی.^۱

یک نسخه از آن به شماره ۲/۶۱ در کتابخانه دانشکده الهیات تهران مذکور است.

۲۵. شرح نصاب الصبیان اثر سید ابوالقاسم موسوی.^۲

آقا بزرگ می گوید:

للسید الاجل ابوالقاسم الموسوي كما ذكر في بعض الفهارس المتأخره والظاهر انه من القرن الثالث عشر.

۲۶. شرح نصاب الصبیان اثر قربان علی بن محمد صادق.

از این اثر يك نسخه به شماره ۱۶۱۷۸ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود.

۲۷. شرح نصاب الصبیان از محمد موسی بن ملارجب.

یک نسخه از آن به شماره ۲/۴۴۶۳ در انستیتو نسخه های خطی ترکمنستان موجود است.

۲۸. شرح نصاب الصبیان اثر محمد سعد.

یک نسخه از آن به شماره ۲/۱۷۱۶ در همان مرکز نگهداری می شود.

۲۹. التبیان فی شرح لغات نصاب الصبیان اثر محمد علی شریف بن میرزا محمد باقر تفرشی.^۳

آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبیان للمیرزا محمد علی الشریف ابن المیرزا محمد باقر التفریسی فارسی
أوله: (الحمد لله الذي ميز نوع الإنسان من الحيوان بالنطق واللسان) إلى قوله وسميته
بكتاب التبيان في تصحيح لغات نصاب الصبیان.

و بیستی نیز در ماده تاریخ این نسخه شریفه ثبت گردید:

سؤالی ز تاریخ تألیف کرد خرد گفت تاریخ اورا (صغار)

(۱۲۹۱) نسخه خط المؤلف في طهران في مكتبة نجم الملك ذكره ولدنا المنزوي في

فرهنگ نامه ها ص ۲۵۳.

۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۳/۲۵.

۲. الذریعه ۱۴: ۱۰۵.

۳. همان، ۲۵۳.

اکنون نسخه‌ای از آن سراغ نداریم.

۳۰. حل النصاب فی اللغات الثلاثة اثر میرزا ضیاء الدین خان ندیم باشی نایب اول وزارت عدلیه.^۱

۳۱. خلاصه التبیان فی شرح لغات نصاب الصبيان اثر میرزا علی رضاتیبیان الملک تبریزی.^۲
آقا بزرگ می گوید:

خلاصة التبیان فی شرح لغات نصاب الصبيان للمیرزا علی رضاتیبیان الملک التبریزی المعاصر مؤلف ترجمه عشق المذكور فی (ج ۴ - ص ۱۱۶) وهو كما كتب إلینا بخطه الجید فی جزءین فی کل صفحة من الجزء الأول ثلاث قوائم (۱) اللفظ العربی (۲) الفارسی (۳) التركي والجزء الثاني مرتب علی الحروف فی کل لغة وشرحها بالفارسیة. نسخه‌ای از آن به دست ما نرسیده است.

۳۲. رافعا للنصاب ودافعا للحجاب اثر احمد بن فقیه محمد بن ابی بکر بن محمد مؤرخ ذی القعدة ۸۱۷ ق.^۳

۳۳. الدرّة الثمینیة اثر علی اکبر بن محمد جعفر حسنی حسینی لغوی یزدی.^۴
آقا بزرگ می گوید:

شرح نصاب الصبيان بالفارسیة للسید الجلیل علی أكبر الیزدی الحسنی الحسینی اسمه الدرّة الثمینیة مرّ فی ج ۸ ص ۹۶.
و در ج ۸ ص ۹۶ نیز می گوید:

الدرّة الثمینیة فی شرح نصاب الصبيان بالفارسیة. للسید علی أكبر الحسنی الحسینی اللغوی الیزدی بن الحاج میرزا جعفر المتطبب. فرغ من الشرح فی الثلثاء العشرین من ذی الحجّة (۱۲۹۲) و طبع مرة (۱۲۹۵) وأخری (۱۳۱۲) ویأتی تتیمه الموسوم بالدرّة الیتیمة. ۳۴. الدرّة الیتیمة تکمیل الدرّة الثمینیة اثر حاج شیخ عباس قمی.^۵
آقا بزرگ می گوید:

۱. همان، ۲۶۴.

۲. الذریعه ۷: ۲۱۷.

۳. همان، ۱۹۳.

۴. همان، ۲۵۴ و الذریعه ۸: ۹۶.

۵. همان، ۲۶۶ و الذریعه ۸: ۱۱۶.

شرح نصاب الصبیان للشیخ المحدث المعاصر الشیخ عباس بن محمدرضا القمی المتوفی سنة ۱۳۵۹، وهو أول تصانیفه اسمه الدرّة التیمة طبع بیان سنة ۱۳۱۶. ۳۵. سرمایه بینش و مفتاح دانش اثر ملا مصطفی بن حاج محمد ترک خویی.^۱ ملا مصطفی متولد خوی بوده و سپس به یزد مهاجرت کرده و در آن جا زیسته است. از تاریخ تولد و وفات وی اطلاع چندانی در دست نیست؛ همین قدر می دانیم که در قرن سیزدهم می زیسته است. آثار گوناگونی در زمینه های مختلف علوم اسلامی دارد که بسیاری از آن ها به صورت مخطوط در کتابخانه وزیری یزد نگهداری می شوند. تا آن جا که آلاع داریم دو اثر از وی به حلیه طبع آراسته شده است؛ یکی شرح دعای صباح به همت آقای اکبر ایرانی قمی و دیگری زینة المدایح در شرح قصیده فرزدق در مدح امام سجّاد علیه السلام به همت آقایان محمد علی خزانه دارلو و احمد رضی.

اما از سرمایه بینش تا آن جا که ما می دانیم تنها یک نسخه در کتابخانه جواد مدرسی یزدی وجود دارد که در دفتر چهارم نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران معرفی شده است^۲ و عکس آن نیز به شماره ۱۷۶۰ در مرکز احیاء میراث اسلامی موجود است. مؤلف تاریخ اتمام آن راسنه ۱۲۵۲ گزارش نموده است و کاتب که محمد صالح بن میرزا محمد حسین نام دارد تاریخ اتمام کتابت راسنه ۱۲۷۲ گزارش کرده است. البته ابتدای این نسخه افتادگی دارد و آقای محمد حسین مدرسی به امر مرحوم آیت الله سید جواد مدرسی آن را از روی نسخه قدیمه ای که نزد آقای ابوالحسن بن علی رضا مدرسی بوده است تکمیل نموده و تاریخ اتمام آن را ۱۳۷۸/۷/۱۱ گزارش نموده اند.

۳۶. قطرات العلوم اثر وثوق العلماء عبدالله بن محمد خوراسگانی اصفهانی.^۳

آقای بزرگ در الذریعة چنین می گوید:

شرح فارسی علی نصاب الصبیان للمعاصر وثوق العلماء، المیرزا عبدالله بن محمد حسن الخراسگانی الاصفهانی، صاحب عقائد المؤمنین و نظمه الفه فی ۱۳۶۴ ق اوله

۱. فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ۵: ۲۱۵.

۲. میراث اسلامی؛ ۸: ۱۴۴.

۳. همان، ۲۸۶ و الذریعة ۱۷: ۱۵۷.

(الحمد لله الذي هدانا الى الصواب حمداً كثيراً يبلغ مبلغ النصاب اما بعد فيقول الجاني عبد الله) طبع بطهران ۱۳۲۴ ش على الحجرفي ۲۲۰ ص.
۳۷. قنوان و صنوان در شرح نصاب الصبيان اثر محمد حسن بن قنبر على زنجاني متوفى حدود ۱۳۴۰.^۱

آقا بزرگ چنین می گوید:

قنوان صنوان فی شرح تقریظ نصاب الصبیان للمولی محمد حسن بن قنبر علی الزنجانی المتوفی حدود ۱۳۴۰.

نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۱۱۱۶۹ به خط مؤلف موجود است.

۳۸. کشف النقاب فی شرح النصاب از مؤلفی ناشناخته.

نسخه‌ای از این اثر به شماره ۲۶۴ در کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی موجود است.

۳۹. کنز الفنون اثر ناشناس که به نام شاه جهان در هندوستان نوشته شده است.^۲

۴۰. نصاب المعلم اثر ابو محمد جلال الدین محمد عبدالله القائنی مولداً و النسفی محتداً و

الهروی مکسباً و مسکناً.^۳ این اثر را می توان تلخیصی عربی از ریاض الفتیان دانست.

۴۱. نصاب المتعلم اثر ناشناس.^۴ این اثر را نیز می توان تفصیل نصاب المعلم دانست. مؤلف

خود در مقدمه از نصاب المعلم یاد می کند.

۴۲. مرحوم حاج ملا باقر بن غلام علی شوشتری (م ۱۳۲۷ ق) کتابی جنگ مانند به نام

تذکره دارد. وی در جلد اول این کتاب راجع به تعداد ابیات نصاب بحث نموده است و در جلد

دوم از بند ۱۸ نصاب تا آخر را شرح نموده است که ظاهراً انتخابی است از یک شرح ناشناس.^۵

یک نسخه از این کتاب به شماره ۲۹۲۴/۲ در کتابخانه ملی تبریز وجود دارد.^۶

لازم به ذکر است که علاوه بر شروح مذکور، شروح بسیار دیگری بر نصاب نوشته شده است که

نه نام مشخصی دارد و نه مؤلف آن شناخته شده است؛ لذا در این جا به معرفی آن ها نپرداختیم.

۱. الذریعه: ج ۱۷، ص ۱۷۳.

۲. همان، ۲۲۴.

۳. همان، ۱۹۴.

۴. همان، ۲۰۵.

۵. الذریعه، ۲۹۳.

۶. فهرست کتابخانه ملی تبریز ۲: ۷۰۷.

کتاب نصاب الصبیان توسط بعضی از رجال علمی به صورت مصحَّح به طبع رسیده که در ذیل نام آن‌ها اشاره می‌نماییم:

۱. خودآموز نصاب یا کلیات نصاب الصبیان با شرح فارسی و اعراب کلمات مشکله به قلم حضرت علامه حسن حسن‌زاده آملی حفظه الله

۲. نصاب الصبیان با مقدمه و ملحقات و فهارس لغات و تصحیح و تعریب، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور

۳. نصاب آموز اثر پروفیسور عبدالجواد فلاطوری^۱

۴. نصاب الصبیان به تصحیح دکتر حسن انوری

